

Tautosakos darbai 68, 2024, p. 151–172  
ISSN 1392-2831 | eISSN 2783-6827  
DOI: <https://doi.org/10.51554/TD.24.68.08>

## *Raštų, kaip ir laiškų, nepasirenki – jie tave ištinka*

*Paskelbus Balio Sruogos laiškus iš Štuthofo.  
Pokalbis su NERINGA MARKEVIČIENĖ*

*GIEDRĖ ŠMITIENĖ*

*Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas  
<https://ror.org/050gfgn67>  
[gie@liti.lt](mailto:gie@liti.lt)  
<http://orcid.org/0000-0003-3049-1528>*

*NERINGA MARKEVIČIENĖ*

*Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas  
<https://ror.org/050gfgn67>  
[markeviciene@liti.lt](mailto:markeviciene@liti.lt)  
<https://orcid.org/0000-0002-2007-3392>*

*Akstinu pasikalbėti su Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto mokslininke dr. Neringa Markevičiene tapo 2023 m. pasirodęs naujas laiškam skirtas Balio Sruogos Raštų tomas. Didesnę knygos dalį sudaro laišškai iš Štuthofo. Jie, rašyti vokiečių kalba, knygoje pateikiami su vertimu ir itin nuodugniais komentarais, užmezgančiais laišku lygiaverčius intertekstualius ryšius.*

*Šis tomas – trečia N. Markevičienės parengta B. Sruogos laiškų knyga. Pirmoje buvo skelbtas susirašinėjimas su Valerija Čiurlionyte (t. 16), kitose dviejose – susirašinėjimas su Vanda Daugirdaite-Sruogiene (t. 17, kn. 1; t. 17, kn. 2). Dvi pastarąsias knygas subtiliai skiria santuokos įvykis. Savo tyrimuose Neringa jungia tradicinę ir skaitmeninę tekstologiją. Ji yra parengusi skaitmeninį B. Sruogos archyvą. Kartu tyrėja yra ypač jautri egodokumentinių tekstų turiniui, drąsiai suvokia juose išlikusias patirtis.*

**Received:** 23/09/2024. **Accepted:** 03/12/2024

Copyright © Giedrė Šmitienė, Neringa Markevičienė, 2024. Published by the Institute of Lithuanian Literature and Folklore Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

*Ruošiantis pokalbiui apie B. Sruogos Štuthofa laiškus ir bendrai apie N. Markevičienės laiškų rengimo patirtį, pati Neringa pasiūlė pakviesti dr. Arūną Bubnį, tais pačiais metais (2023) išleidusį knygą Lietuvos Štuthofa koncentracijos stovykloje 1942–1945 metais. Nors ši nėra tiesiogiai susijusi su laiškais, kalbantis su Neringa vis labiau aiškėjo, kad knyga jai labai svarbi kaip atidžiai dokumentiškai tirianti situaciją, randamą B. Sruogos laiškuose. Laiškas bendrai yra išskirtinai kontekstualus žanras ir bet kokie konteksto tyrimai jam visada svarbūs. Taip šiame Tautosakos darbų tome atsirado pokalbių diptichas – G. Šmitienės su N. Markevičiene ir N. Markevičienės su A. Bubniu<sup>1</sup>.*

*Neringa, kaip suvoki save: ar Tu – labiau Balio Sruogos, ar laiškų tyrėja? Esi pasiūsi įdomią, reikšmingą monografiją apie Dievų mišką. Dirbdama šį darbą, teoriškai pristatei genetinio tyrimo metodą ir parodei praktines galimybes jį taikyti. Panašiai ir su laiškais: Tu ne tik skelbi B. Sruogos laiškus, bet kartu reflektuoji laiškų skelbimo tradiciją, taikai naujausius skaitmeninius metodus ir kartu ryškini naują požiūrį į laiškus kaip savarankiškai vertingus tekstus, numatančius jiems tinkamus tyrimo būdus. Visa tai darydama, Tu intensyviai kuri naują požiūrį į laiškus apskritai. Dėl to ir kyla klausimas: sruogistė ar bendrai laiškų tyrėja?*

Save pirmiausia laikau tekstologe, kurios svarbiausia užduotis – B. Sruogos *Raštų* rengimas. Siekiant, kad jų leidyba būtų sklandi ir nuosekli, reikia atlikti korpuso, kuris ruošiamas publikuoti, medžiagos tyrimą. Sprendžiant šią užduotį labai praverčia įdirbis sruogistikos srityje.

Savo kelią pradėjau nuo memuaristikos – B. Sruogos kūrinio *Dievų miškas* teksto istorijos studijų. Prie jų dabar vis dažniau sugrįžtu, esu nejučiomis sugrąžinama ir rašytojo laiškų, ir kitų žmonių. Tyrinėdama B. Sruogos laiškus, ieškau jų sąsajų su memuaristika, kitiems asmenims rašytais laiškais, nes man įdomi semantika: kaip tam tikros laiško vietos pakartojamos, tematiškai išplečiamos, paaiškinamos kituose, jau vėliau ar net tuo pačiu metu rašytuose, tekstuose. Be to, specialistai, verčiantys *Dievų mišką* į įvairias pasaulio kalbas, ieško autentiškesnio kūrinio teksto varianto negu dabar spausdinamas (nuo 2005 m., kai pateikta patikslinta kūrinio redakcija, jis ne kartą perleistas, bet nėra nė vieno iš esmės atnaujinto leidimo). Todėl pastaruoju metu nemažai dirbau, kad atsirastų kūrinio tekstas, paremtas autografų lyginimais. Džiaugiuosi, kad šį rudenį, remiantis nauja lietuviška kūrinio redakcija, jau išleistas *Dievų miško* vertimas į azerų kalbą. Žinoma, ant mano darbo stalo visada guli ir B. Sruogos laišakai, dar tik įpusėti leisti. Tad dar ilgakai teks dirbti, kol jie visi taps pasiekiami.

1 Pokalbiai įvyko 2024 m. birželio 20 d. Juodonyse (Rokiškio r.) 23-iajame Prigimtinės kultūros instituto seminare „Ranka rašyti laišakai. Pasakojimas, santykis ir savivoka“.

Mane dabar labiausiai domina kitas su laiškais artimai susijęs korpusas – B. Sruogos publicistika. Medžiaga nėra gerai ištyrinėta, o korpusas nėra rekonstruotas, todėl dar reikia ieškoti atsakymų į probleminius klausimus, susijusius ir su autografais, ir su tekstų autoryste. Šios mįslės mane labai domina. Bet laišškai atvedė prie publicistikos tekstų, o šie gelbėjo tikslinant, konkretinant laišku pasakojimą – pasitarnavo kaip rašytojo autokomentarai.

Taigi memuaristika, laišškai ir publicistika – trys keliai, kuriais tenka vaikščioti. Pirmiausia kaip tekstologei. Į šį apibūdinimą, matyt, telpa visi kiti. Kol kas pagrindinis darbo objektas yra egodokumentika – B. Sruogos memuaristika ir jo laišškai, todėl esu ir rašytojo laišku tyrėja. B. Sruogos laišškai dažnai nuveda į kitų asmenų laiškytus, pavyzdžiui, Vandos Daugirdaitės-Sruogienės, Dalios Sruogaitės, rašytojo mokinių – Teatro ir Rusų literatūros seminarų lankytojų. Tada įdomios tampa laišku sąsajos, sąskambiai. Kiek jų surandi, tiek, atrodo, pagilėja laiško supratimas, jis tampa vis labiau įvairiapusis.

Labai džiaugiuosi, kad B. Sruogos ir jo tuo metu būsimos žmonos V. Daugirdaitės jaunystės laišškai pasirodė įdomūs mokslo populiarintojui Rolandui Maskoliūnui, prieš keletą metų parašiusiam knygą *1922: Tarp kanibalizmo ir modernizmo*<sup>2</sup>. Joje pasakojama apie tarpukario Kauną pasaulinių įvykių kontekste, į kurį gražiai įjautas ir mano anksčiau parengtas B. Sruogos ir V. Daugirdaitės laišku pluoštas. R. Maskoliūno knyga šią vasarą buvo radiofonizuota, todėl nemažai rašytojo ir jo būsimosios žmonos laišku, jų komentarų dabar galima naujai atrasti, išgirsti laidoje „Radijo teatras“, kur neseniai pristatyta premjera – Justino Vinciūno režisuotas spektaklis „1922: Tarp kanibalizmo ir modernizmo“ pagal to paties pavadinimo knygą<sup>3</sup>.

*Kada pradėjai dirbti su laiškais? Kelinti buvo metai? Kokia buvo pradžia?*

B. Sruogos laiškus tyrinėti pradėjau 2013 metais. Rašytojo laišškai tapo mano po-doktorantūros studijų tyrimo objektu. Tada nebuvo galima tęsti disertacinių temų. Sruogistikos srityje problemiškesniausia tuomet pasirodė laišku tema. Institute, matyt, galvota ir apie *Raštų* leidybos tęsinį. Paskutinis B. Sruogos *Raštų* tomas buvo pasirodęs 2008-aisiais. Po to ėjo labai ilga, daugiau nei dešimtmetį trukusi, pauzė. Institute darbą baigė ir ilgametė B. Sruogos *Raštų* redaktorė Donata Linčiuvienė. Ji, pradėjusi nuo pirmojo, parengė ir redagavo net trylika tomų – jų ėmėsi netikėtai mirus B. Sruogos gyvenimo ir kūrybos tyrinėtoju habil. dr. Algiiui Samulioniui. Jo paprašyta ir prikalbinta, nuolankiai sutiko tęsti literatūros tyrinėtojo, pirmojo

2 Rolandas Maskoliūnas, *1922: Tarp kanibalizmo ir modernizmo*, Vilnius: Vaga, 2022.

3 „Premjera. Rolandas Maskoliūnas. ‘1922: tarp kanibalizmo ir modernizmo’“, LRT, 2024-06-16 (<https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/2000346207/premjera-rolandas-maskoliunas-1922-tarp-kanibalizmo-ir-modernizmo>).

sruogisto, pradėtą darbą, kurį šiandien galėtume pavadinti ne tik gyvenimo, bet ir kartų projektu (jį dabar tęsia jau trečios kartos tyrinėtojai). Redaktorė D. Linčiuvienė pabrėždavo, kad baigs rengti tomus, skirtus B. Sruogos kūrybiniam palikimui, o rašytojo laišakai ir publicistika teks kitiems. Svarbiausia, kad, jai išėjus, nebevyko ir A. Samulionio pradėti sruogistikos srities archyviniai tyrimai, nebebuvo dirbama ir su jo sukaupta medžiaga. O kai nėra šio pagrindo – dėmesio autografams, jų lyginimui ir paieškoms archyvuose, – nėra ir *Raštų*.

Mano podoktorantūros studijų tikslas buvo ne tik įvairiais aspektais ištirti B. Sruogos laiškus, bet ir juos surinkti, sudaryti registrą, sugalvoti, kaip galima juos išleisti tradiciniu ir skaitmeniniu pavidalu. Kitaip sakant, tai buvo pasirengimo *Raštams* etapas (dabar jį taip suprantu). Iš pradžių atrodė gana lengvai įveikiamas: maniau, parašysiu studiją apie egodokumentų tekstologiją, postruktūralistinę teoriją ir skaitmeninę praktiką, pateiksiu samprotavimų, kaip galima sukurti rašytojo laišku archyvą, išvyksiu į vieną ar kitą tekstologijos studijų centrą. Bet, pradėjus dirbti tiesiogiai, susidūrus su nelengvai išsprendžiamomis laiškinio rekonstrukcijos problemomis, nebeužteko studijoms skirtų trejų metų.

Vėliau veikla tęsėsi kituose laišku tyrimams skirtuose projektuose, dirbta keliais etapais, nes reikėjo nemažai išvykų į kitas šalis, kur saugoma ir rašytojo laišku, ir kontekstinės medžiagos. Todėl tik 2023 m. baigta sudėtinga viso B. Sruogos laišku korpuso rekonstrukcija. Ją atlikus pagaliau buvo galima pamatyti, kiek iš viso rašytojo laišku išliko, sudėlioti juos chronologine tvarka, išskirti stambiausius pluoštus, pasirinkti rengimo strategiją, numatyti leidybos būdą. Nors podoktorantūros studijas baigiau daug anksčiau, tikrąją jų pabaiga laikau 2023-iusius. Taigi tekstologiniai darbai trunka ne taip trumpai ir būna atliekami ne taip greitai ir lengvai, kaip norėtusi ar tikėtusi. 2013 m. planuoti rezultatai pasirodo tik dabar.

*Kokia buvo Tavo darbo su laiškais mokykla? Ar turėjai autoritetų Lietuvoje ar užsienyje? Ar buvo dalykų, apie kuriuos būtum galvojusi: taip laiškus rengdama nedarysiu?*

Mano doktorantūros studijos prasidėjo su Jurgio Matulaičio *Užrašais* (1998), kuriuos parengė prof. Paulius Subačius. Iki šiol tai knyga, kuria remiuosi ir kurios mokslinis parengimas žavi paprastumu, aiškumu, tikslumu. Žinoma, išskirtinos ir kitos jo parengtos knygos, ypač J. Matulaičio ir Petro Būčio susirašinėjimas – *Laiškų dialogas* (2016), prie kurio teko padirbėti ir man, šifruojant P. Būčio laiškus. Svarbūs ir kiti parengimai, ypač Balio Vaičėno *Partizano sąsiuviniai: Lokio rinktinės vado dienoraštis, laišakai, manifestaciniai tekstai* (2013) ir Silvestro Gimžausko *Pamokslai* (2010). Šias knygas ir laikau savo mokykla, nes jose radau atsakymą, kaip rengti mokslinius leidimus. Skaitydama juos supratau, kaip svarbu, pateikiant vieną, kritiškai nustatytą, tekstą, kitus išryškėjusius skirtumus parodyti

moksliniame aparate, kad skaitytojams būtų prieinama visa medžiaga. Atkreipiau dėmesį į rengiamų tekstų plastiškumą, variantiškumo problemą. Man tapo svarbu parodyti tiek laiško variantų, kiek jų įžvelgiu: genetinį, diplomatinį, redaguotą (jie pasiekiami skaitmeniniame B. Sruogos laiškų archyve<sup>4</sup>). Visi šie sluoksniai atsispindi ir *Raštuose* pateiktame kritiškai nustatytame laiško tekste, kuris skirtas skaityti, cituoti, versti į kitas kalbas. Man svarbu, kad skaitytojai turėtų galimybę pasirinkti tokį tekstą, kokio jiems reikia.

Esu dėkinga prof. P. Subačiui, kad jis, būdamas labai užimtas, iki šiol randa laiko B. Sruogos *Raštams* – juos palydi įžvalgiomis, reikliomis, bet geranoriškomis pastabomis. Išlieka ne tik jos, bet ir paskatinimai. Pavyzdžiui, visada prisiminsiu tekstologijos palyginimą su pelke: „Tik toje pelkėje – ne vien akivarai, bet ir spalgenos...“ Manau, kad, išsprendusi rašytojo laiškų korpuso rekonstrukcijos problemą, į akivarą neįklimpau, o ir *spalgenų* suradau. Ne mažiau įkvepia ir kitas sugretinimas: „Tekstologo darbas – kaip pamatų akmenys, ne stogo šiaudai, o geriau galima visuomet, nes čia tekstologija, čia tobulybės tiesiog nebūna.“ Kiekvienas parengtas rašytojo laiškų tomas yra ir mokykla, kurią išėjusi geriausiai suprantu, ko nebedarytum ar ką darytum kitaip.

Niekada nemaniau, kad laiškai mane priartins prie bibliografijos problemų. Vis dėlto tik sukūrusi skaitmeninį B. Sruogos laiškų archyvą ir tęsdama darbus radau atsakymą, kodėl man jis taip rūpėjo. A. Samulionio parengta B. Sruogos kūrybos bibliografija liko atvira: nebaigti registruoti rašytojo publicistikos tekstai, egodokumentika, kitos įvairenybės. Skaitmeninį rašytojo archyvą suvokiu ir kaip dar XX a. septintajame dešimtmetyje pradėtos bibliografijos<sup>5</sup> tąsą. Mano disertacijos vadovas – bibliografijos žinovas, šio dalyko mokėsis iš paties A. Samulionio. Todėl mano kelias, matyt, neatsitiktinai suka ir ta linkme. Supratau, kad bibliografija – rekonstrukcijos pagrindas ir kad be jo niekada nebus *Raštų*. Bibliografo darbas dažnai nematomas. Bet atsiradus statiniui suprantu, kad, neturėdamas tvirtų pamatų, jis niekada nebūtų iškilęs. Pildydama B. Sruogos bibliografiją, rengdama jo *Raštus* turiu galvoje ir vadovo palinkėjimą: „Daryk gerai, padaryk geriau.“

Iš užsienio mokslininkų pirmiausia paminėčiau airių rašytojo Samuelio Becketto laiškų *Raštus*, vyriausioji redaktorė Lois More Overbeck. Tai JAV, Emory universiteto Atlantoje, Džordžijos valstijoje, projektas, pradėtas dar S. Beckettui esant gyvam, o dabar tebetęsiamas. Darbai su airių rašytojo klasiko laiškais vyksta daugiau nei tris dešimtmečius (išleisti keturi tomai laiškų, o 2024 metais pasirodė interaktyvus indeksas<sup>6</sup>).

4 *Balio Sruogos archyvas (1911–1947)* (<https://www.sruoga.flf.vu.lt>).

5 Algis Samulionis, *Balio Sruogos raštų bibliografija*, Vilnius: Lietuvos TSR mokslų akademija, Lietuvių kalbos ir literatūros institutas, 1970.

6 *Index to Samuel Beckett Letters* (<https://chercherbeckettletters.emory.edu>).

Kai vykau į pirmą podoktorantūros stažuotę Airijoje, Dublino universitete kaip tik svečiavosi visa S. Becketto *Raštų* redaktorių kolegija: be jau minėtos L. M. Overbeck ir kitos, paties S. Becketto pasirinktos, redaktorės Marthos Dow Fehsenfeld, prisijungę užsienio kalbų redaktoriai Danas Gunnas ir George'as Craigas. Skaitytos paskaitos apie S. Becketto laiškus, jų rengimą ir redagavimą. Buvo galima pažiūrėti, kaip atrodo rašytojo laišškai, saugomi Dublino universiteto rankraštyne. O S. Becketto vasaros mokykloje tame pačiame universitete buvo galima net tiesiogiai dirbti su rašytojo laiškais – juos šifruoti, koduoti, komentuoti. Seminarus, skirtus S. Becketto laišku rengimui, vedė L. M. Overbeck ir rašytojo skaitmeninio archyvo, kuriame, beje, iki šiol nepaskelbti rašytojo laišškai, kūrėjai Dirkas Van Hulle ir Markas Nixonas. Tuomet buvo išėję trys S. Becketto laišku *Raštų* tomai (pradėti leisti 2009 m.)<sup>7</sup>. Matydama juos svajojau, kad ir B. Sruogai kada nors taip pasisektų, kad būtų bent pradėta rašytojo laišku leidyba. 2016 m. išėjo ir paskutinis, ketvirtas, S. Becketto laišku *Raštų* tomas<sup>8</sup>. Dabar išleisti ir trys B. Sruogos laišku *Raštų* tomai, o ketvirtas rengiamas.

S. Becketto ir B. Sruogos laišku leidimai – kritinio pobūdžio, tomams būdinga į laišką žvelgti kaip į istorinį dokumentą, o komentarams naudojama įvairaus pobūdžio egodokumentinė ir tarptekstinė medžiaga. Aišku, S. Becketto laiškinę sudaro daugiau nei 15 000 laišku, todėl tai rinkiniai laišku raštai (juos planuojant dalyvavo ir pats rašytojas, todėl ne visus laiškus leido skelbti). B. Sruogos laišku išliko kur kas mažiau – tik apie 2 000. Todėl planuojama skelbti visus, išlaikant *Raštų* sumanytojo ir sudarytojo A. Samulionio iškeltą tikslą, kad tomai būtų kiek įmanoma pilnesni.

Kitas žmogus, padaręs man įtaką, – prof. Susan Schreibman. Per mano podoktorantūros stažuotę ji dirbo Dublino universitete, kur 2013 m. pradėtas vykdyti pirmasis Airijoje skaitmeninis projektas *Letters 1916–2023: Ordinary Lives – Extraordinary Times* („Laiškai 1916–2023: įprasti gyvenimai – nepaprasti laikai“). Vykdam šį projektą pradėta rinkti paprastų žmonių, gyvenusių ir tebegyvenančių Airijoje, taip pat ir iševijoje, laiškus, rašytus šaliai istoriškai svarbiu laiku – per 1916 m. įvykusį Airių sukilimą Dubline prieš Didžiosios Britanijos valdymą, Pirmąjį bei Antrąjį pasaulinius karus. Į laišku rinkimą, rengimą, publikavimą įtraukti

7 *The Letters of Samuel Beckett 1: 1929–1940*, edited by Martha Dow Fehsenfeld, Lois More Overbeck, United Kingdom: Cambridge University Press, 2009; 2: *1941–1956*, edited by George Craig, Martha Dow Fehsenfeld, Dan Gunn, Lois More Overbeck, 2011; 3: *1957–1965*, edited by George Craig, Martha Dow Fehsenfeld, Dan Gunn, Lois More Overbeck, 2014 (<https://www.cambridgebookshop.co.uk/collections/the-letters-of-samuel-beckett?srltid=AfmBOoq8q1MA-odxLVwI7pLXkum2yKM2DskySRYxrpw1q51dAc8ARFtz>).

8 *The Letters of Samuel Beckett 4: 1966–1989*, edited by George Craig, Martha Dow Fehsenfeld, Dan Gunn, Lois More Overbeck, United Kingdom: Cambridge University Press, 2016 (<https://www.cambridge.org/gb/universitypress/letters-samuel-beckett>).

ne tik profesionalai, bet ir visi žmonės, kuriems toks darbas įdomus. Sukurtas duomenynas<sup>9</sup>, į jį galima įkelti naujai atrastus laiškus arba dirbti su jau surinktais. Juos, suskirstytus tematiškai, pasirinkus labiausiai dominančią temą, galima šifruoti, koduoti, paskui įkelti į bendrą sistemą, kur atliktas darbas peržiūrimas specialistų. Galima pamatyti visus darbo su laiškais etapus: kaip archyvo specialistams perduodami laiškai, kaip jie registruojami, skenuojami, aprašomi, šifruojami, koduojami, įkeliami į sistemą. Toks bendras suinteresuotų asmenų įdirbis žavi, nes, darbą peržiūrint profesionalams, jau parengta daugiau nei du tūkstančiai laiškų. S. Schreibman yra to Airijoje tebevykdomo projekto ir unikalaus laiškų skaitmeninio archyvo kūrėja. Svajoju, kad kada nors tokia praktika būtų pritaikyta ir rengiant lietuvių rašytojų klasikų epistoliumus. Remiantis minėtu patogiu, plastišku ir atviru, bendradarbiauti palankiu modeliu galima sukurti skaitmeninį archyvą, kuriame būtų įmanoma publikuoti ir taip padaryti pasiekiamus lietuvių rašytojų klasikų laiškus.

B. Sruogos laiškų variantus, kurie skelbiami skaitmeniniame rašytojo laiškų archyve, „Teksto ir atvaizdo“ dalyje, nuo 2015 m. rengiu naudodamasi S. Schreibman sukurtu įrankiu „Versioning Machine 5.0“<sup>10</sup>. Šis įrankis ypatingas, nes viename laiško tekste, užrašytame specialia skaitmenine kalba, tam tikromis žymomis nurodant genetinio, diplomatinio ir redaguoto laiško skirtumus, iškart vienoje išsklotinėje parodomi skirtingi jo variantai, jie matomi su įkoduotu laiško atvaizdu ir be jo. Juos galima ne tik gretinti, išjungti, įjungti, bet ir matyti vienu metu simultaniškoje kompozicijoje. Taip rengiama ne tik B. Sruogos, bet ir XX a. airių poeto Thomo MacGreevy, XVIII a. anglų rašytojos Mary Russell Mitford epistolika.

Domiuosi ir kito podoktorantūros stažuotės, vykusios Niujorke, Hofstra universitete, vadovo prof. Johno Bryanto darbais. Tai amerikiečių rašytojo Hermano Melville'io kūrybos tyrinėtojas, redaktorius, rašytojo elektroninės bibliotekos – kritinio archyvo<sup>11</sup> kūrėjas. Prof. J. Bryantas – takaus teksto teorijos kūrėjas, sugalvojęs būdą, kaip, pasitelkus skaitmeninius įrankius, vizualiai parodyti įvairius teksto redagavimo etapus. Dabar jis rengia naują H. Melville'io laiškų skaitmeninį leidimą: jame bus publikuota archyvuose neseniai atrasta ir iki šiol skaitytojams buvusi nepasiekiamą rašytojo bei jo šeimos korespondencija, o anksčiau redaktorės Lynn Horth 1993 m. parengti H. Melville'io laiškai<sup>12</sup> bus peržiūrėti, koduoti ir įtraukti į naujai kuriamą susirašinėjimo tinklą. H. Melville'io ir jo šeimos laiškai rengiami naudojantis prof. J. Bryanto iniciatyva sukurtais naujos kartos skaitmeniniais įrankiais

<sup>9</sup> *Letters 1916–2023: Ordinary Lives – Extraordinary Times*, 2016–2024 (<https://letters1916.ie>).

<sup>10</sup> *Versioning Machine: A Tool for Displaying & Comparing Different Versions of Literary Texts*, 2016 (<http://v-machine.org>).

<sup>11</sup> *Melville Electronic Library: A Critical Archive* (<https://melville.electroniclibrary.org/editions>).

<sup>12</sup> Herman Melville, *Correspondence*, edited by Lynn Horth, Northwestern University Press and The Newberry Library, 1993.

(„TextLab“<sup>13</sup>, „FairCopy Editor“<sup>14</sup>) ir jų deriniais. Šiuos įrankius ketinu praktiškai pritaikyti rengdama B. Sruogos kūrinio *Dievų miškas* skaitmeninį leidimą. Įdomu, kad H. Melville'io, kaip ir B. Sruogos, laiškus tradiciškai rengė net trys redaktorių kartos ir kad tik dabar imtasi skaitmeninio laišku leidimo.

Pastaruoju metu glumina keli dalykai, kuriems nepritariu. Rengėjai, pirmą kartą leisdami epistolines publikacijas, linksta daug ką pateikti supaprastintai, į knygą įtraukti ne visą pasiekiamą, prieinamą, galimą išleisti laišku korpusą, o tik jo dalį. Įprastai pirmiausia turėtų pasirodyti kritinio pobūdžio publikacija, o paskui, remiantis ja, galima pateikti ir paprastesnių variantų. Dabar epistoliniai leidimai pradedami nuo populiariųjų publikacijų, jos dažnai būna proginės. Paskui jau nebegrįžtama rengti kritinių ar dokumentinių leidimų. Šiuo požiūriu išskirtinis Juozas Tumas-Vaižgantas: jo susirašinėjimas su giminėmis pirma pasirodė populiariai, o dabar rengiamas kritinis laišku leidimas.

Kelia nerimą ir gana subjektyvūs, nepakankamai argumentuoti redaktorių sprendimai dėl atrankos. Į laišku leidimus neretai įtraukiami tik, rengėjų požiūriu, įdomesni laišku, o kiti, nors yra pasiekiami, paliekami ateičiai. Matyt, tokį principą lemia ribotos leidybos galimybės ir siekis greitai populiarinti egodokumentus.

Problemų kyla ir dėl to, kad laišku atvaizdai skelbiami nebendradarbiaujant keliems specialistams. Pavyzdžiui, daugelis B. Sruogos laišku, pasiekiamų per LIMIS sistemą, klaidingai datuoti. Muziejininkai, pateikdami laišku metaduomenis, nepalaikė ryšio su laišku tyrėjais, nepasigilino į laišku pluošto, kuriam priklauso atskiras laišku ar atvirlaiškis, rekonstrukcijos problematiką. Džiugina, kad dabar skaitytojams sudaryta galimybė pateikti komentarą, į kurį galbūt kada nors bus atsižvelgta, o atsiradę riktai – pataisyti.

Iš stipraus priešinimosi atsirado keli dalykai, tikiuosi, būsiantys naudingi ateityje: tai ir B. Sruogos laišku *Raštai*, ir nauja, autografų lyginimais paremta, *Dievų miško* redakcija, ir surinktas, ištirtas, leidybai parengtas publicistikos korpusas. Man nesuprantama, kaip rašytojų klasikų *Raštai* gali būti leidžiami neatlikus išsamios medžiagos analizės, korpuso rekonstrukcijos, tik sudėjus anksčiau sukauptus tekstus, jų kritiškai neįvertinus, dažnai tik perspausdinant. Tokie pasirinkimai motyvuojami laiko stoka, greitesniu poreikiu atsiskaityti, gauti daugiau taškų. Pagaliau nuo doktorantūros studijų girdžiu nuolat kartojamą pasakymą „dabar svarbu išleisti, o kada nors ateis tyrėjai ir ištyrinės“. Tyrinėjimų negalima atidėti tolimai ateičiai – jie yra *Raštų* pamatas. Be tyrinėjimų nėra ir *Raštų*. B. Sruogos *Raštai* po A. Samulionio mirties galėjo eiti ilgai ir sklandžiai, nes jis buvo surinkęs ir kruopščiai išanalizavęs medžiagą, kurią planavo nuosekliai skelbti. Kai nebeliko jo

13 *TextLab: an innovative digital tool for transcribing and collating manuscript and print text of works in revision* ([https://melville.electroniclibrary.org/pdf/textlab\\_user\\_manual.pdf](https://melville.electroniclibrary.org/pdf/textlab_user_manual.pdf)).

14 *FairCopy: A word processor for the digital humanities* (<https://faircopyeditor.com>).



surinktos medžiagos, o rašytojo palikimo tyrinėjimais niekas rimčiau nebeužsiėmė, *Raštai* sustojo. Nenorėčiau, kad dar kartą taip nutiktų. A. Samulionio parengtas B. Sruogos *Raštų* projektas, kitaip, nei klaidingai teigiama internete, dar nėra pabaigtas, tik įpusėtas, todėl reikės dar daug pastangų, galbūt ir kelių tyrėjų kartų, kad tikslas būtų sėkmingai pasiektas. Neatsitiktinai P. Subačius juokaudamas šiame seminare išsitarė, kad B. Sruogos *Raštams* reikės dar šimto metų...

Labai džiaugiuosi, kad paminėti darbai, išskyrus rašytojo laiškų leidybą, nėra programiniai, projektiniai ar instituciniai. Gal kada nors, jei susiklostys palankios aplinkybės, jie tokie taps. Bet kol kas tai asmeniniai įsipareigojimai, kurių neragina, neskubina terminai ir atskaitos, todėl užtenka laiko ir erdvės.

*Naujausiame iš Tavo parengtų laiškų tomų – B. Sruogos laišakai iš Štuthofo. Bendrai visi laišakai iš lagerių yra rašyti iš ribinės situacijos. Patekęs į nežmoniškas sąlygas žmogus dažnai nuščiūva, praranda amą ir balsą. Viena vertus, kalbėjimas pažeidžiamas iš žmogaus vidaus, antra vertus, lagerio laiškuose daug ką buvo draudžiama rašyti. B. Sruoga rašė žinodamas, kad skaitys cenzūra. Kaip tokia situacija keitė jo rašymą ir kaip Tu pajunti vietas, kai, nepaisant visko, pasakoma tai, kas jam svarbu? Kaip ir kiek po formulinėmis frazėmis „esu sveikas“ išreiškiama Štuthofo patirtis?*

Pagal lagerio taisykles laiškas, parašytas ant specialaus išspausdinto ir kaceto ženklaus pažymėto blanko, turėdavo būti neutralus. Jame negalėdavo būti pasakyta nieko konkretaus nei apie lagerį (kas jame dedasi, kur jis yra), nei apie politiką (kokios nuogirdos, žinios iš fronto pasiekia lagerį), nei apie patį kalinį (jo darbą lageryje, fizinę sveikatą). Jei pasitaikydavo nukrypimų nuo lagerio taisyklių, tokie laišakai būdavo numetami į cenzoriaus krepšį arba netinkančios vietos užtepamos juodais dažais.

Pasak Štuthofo lagerio vyriausiojo cenzoriaus Arthuro Platzo, „laiške galima rašyti tik tai tokie dalykai: siuntinį ir laišką gavau visiškoje tvarkoje, labai dėkoju ir prašau siųsti daugiau, – esu sveikas ir patenkintas, puikiai jaučiuos ir visus bučiuoju“<sup>15</sup>. Kalinys, patekęs į lagerį, negalėdavo parašyti nieko daugiau, tik prašyti maisto, nes kitų dalykų lageryje „netrūko“. Todėl tokie laišakai pačių kalinių laikyti, kaip tiksliai sakė istorikas Antanas Kučas, „nuobodžiausiais pasauliu“<sup>16</sup>. B. Sruoga *Dievų miške* teigė, kad „tokie laiško ir rašyti neverta“<sup>17</sup>. Todėl jis lagerio cenzoriui pasiūlė: „Atspausdink tokius popierėlius ant palšo daikto, aš pasirašysiu, – ir bus tvarka.“<sup>18</sup>

15 Balys Sruoga, *Dievų miškas*: memuarai, redagavo Donata Linčiuvienė, (*Lietuvių literatūros lobynas. XX amžius* 3), Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005, p. 280.

16 [A. Gervydas] Antanas Kučas, *Už spygliuotų vielų*, Chicago: „Draugo“ spaustuvė, 1950, p. 93.

17 Balys Sruoga, *Dievų miškas*, p. 280.

18 Ten pat.

Lietuvių kaliniams tapus „garbės kaliniais“, laiško turinys galėdavo šiek tiek nukrypti nuo standarto, nes jį leista pajvairinti keliais dalykais: pridėti minčių apie jausmus, ypač meilę, pasiilgimą, ir sapnus – tai lagerio cenzoriaus laikyta niekais, kvailiais dalykais (vok. *bloede Sache*)<sup>19</sup>. Toji „niekų“ ertmė, man regis, B. Sruogos laiškuose ir yra iškalbingiausia. Kiti kaliniai teigia, kad šioje laiško dalyje rašydavo išgalvotus dalykus. O B. Sruoga, skirtingai nei jo likimo draugai, man atrodo, rašė tai, ką iš tiesų jautė ir kas jam buvo svarbu. Pavyzdžiui, jo refleksijos klausantis Baltijos jūros ošimo, galvojant apie šeimą – tai ypatingai jautrios ir tikros žinutės žmonai su dukra.

Pagaliau ši „niekų“ ertmė puikiai išnaudota citatoms iš atminties, nes jomis B. Sruoga bandė apibūdinti savo savijautą, siekė padrąsinti, įkvėpti vilties žmonai ir dukrai. Rašytojas pasitelkė autorius, kuriuos atrado dar jaunystėje, studijuodamas Rusijoje ir Vokietijoje, apie juos dažnai kalbėdavosi su dar tik būsima žmona: tai ir Stefanas Georgė, ir Jurgis Baltrušaitis, ir Friedrichas Nietzsche, ir Romainas Rolland'as, ir Aleksandras Puškinas, ir Adamas Mickiewiczus.

„Niekų“ ertmėje daug pasakoma apie realią kalinio savijautą: išstūmimą iš gyvenimo, virsmą nereikalingu daiktu, patiriamą beprasmybę, išgyvenamą konclagerio psichozę. Lagerio cenzorius braukė tik užuominas apie sužalotą sveikatą – pusę metų sutinusias kojas, nusilpusią širdį. Bet psichologinės kalinio savijautos apibūdinimai palikti, nes laikyti tuščiais, nereikšmingais.

B. Sruogos lagerio laiškuose labai juntama skirtis tarp to, ką reikia rašyti (standartinio turinio) ir ką iš tiesų norima pasakyti (asmeninio turinio). *Dievų miške*, kalbant apie lagerio cenzorių, pasakya: „Jis vis manydavo, kad aš viena rašau, o visai ką kita galvoju.“<sup>20</sup> Taip susiformavo ironiškas B. Sruogos tonas, kurio neįmanoma nepajusti: „Po pusantrų metų, praleistų tokiaame kultūros centre, kaip Štuthofo lageris, aš įgijau teisę spręsti apie daugelį dalykų visai kitaip, negu mano kolegos, pasilikę gyvajame pasaulyje.“<sup>21</sup>

Aprašydamas lagerio „patogumus“, valdžios „gerumą“ ir „supratingumą“, apskritai gyvenimo „perteklių“, B. Sruoga atiduoda duoklę cenzoriui. Tačiau neprasprūsta ir priešingos mintys, paneigiančios tai, kas anksčiau pasakya. Pavyzdžiui, „man nepatinka mūsų virėjo skonis“, „čionykštis klimatas nelabai tinka mano sveikatai“, „negaliu rašyti apie savo sveikatą: esu kalinys, turiu būti sveikas“.

Štuthofo lageryje, be minėtojo vyriausiojo cenzoriaus A. Platzo, skaičiuodavusio laiško eilutes, bet neturėdavusio laiko jų perskaityti, dirbo dar vienas cenzo-

19 [A. Gervydas] Antanas Kučas, *Už spygliuotų vielų*, p. 94.

20 Balys Sruoga, *Dievų miškas*, p. 280.

21 Balio Sruogos laiškas Vladimirui Šilkarškiui, iš Štuthofo – į Boną, 1944-09-03, in: Balys Sruoga, *Raštai 17*, kn. 2: *Laiškai Vandai Daugirdaitei-Sruogienei, 1924–1946* (toliau – BSR 17.2), sudarė Algis Samulionis, Neringa Markevičienė, parengė Neringa Markevičienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2023, p. 515.

rius – Lenkijos vokiečių Blumas, draugiškesnis lietuvių garbės kaliniams. Skirtingai nei jo viršininkas, Blumas atkreipė dėmesį, kad lietuvių garbės kalinių laišakai nėra standartiniai, kad juose, susirašinėjant su namiškiais, naudojama slapta šifruota kalba, bet, jis, kaip liudija Stasys Yla, „stengėsi daug ko nematyti ir nesuprasti“<sup>22</sup>. Blumas leisdavo kaliniams perduoti ir jiems adresuotus, bet lagerio taisyklių neatitinkančius laiškus. Tiesa, perskaitytus prašydavo grąžinti į paštą, kur vėliau, tikėtina, sunaikindavo.

Be to, pasitaikydavo galimybių išsiųsti laiškus nelegaliai. Pašte dirbęs Jonas Rimašauskas uždėdavo cenzoriaus antspaudą be šio žinios, išnešdavo laiškus be esesininkų leidimo. Laiškai nelegaliai perdavinėti ir per kitus asmenis, pavyzdžiui, per į Štuthofą iš Dancigo atvykdavusių pagalbininkų, rūbų dezinfekuotojų, rankas. Lietuvių garbės kaliniai, rūbų kameros kaliniai, lydimi esesininkų, pasiekdavo Dancigą, kur, esesininkų, išleidavusių į miestą pasilinksminti, palikti be priežiūros rasdavo žmonių, paprastų darbininkų, sutinkančių pasiųsti laiškus ar rankraščius be kaceto kontrolės. Taigi laisvesnis lagerio laišku turinys sietinas ir su tokiomis aplinkybėmis.

*Ar esi pastebėjusi, kaip į B. Sruogos ir apskritai įvairių lagerių laiškus žiūri skirtingų mokslo krypčių tyrėjai – istorikai, literatai? Ar galėtum nusakyti skirtumą?*

Stebiu nacmečiu parašytų laišku situaciją. Ji nenuteikia optimistiškai – nematau tendencijos, kad Štuthof kalinių laišku būtų pasitelkiami analizuoti. Psichologai, anksčiau tyrinėję lageryje patirtas traumas ir jų įveikimo būdus, rėmėsi buvusių kalinių atsiminimais, o ne laiškuais. Pasiekama tik nedidelė dalis lagerio laišku fragmentų, 1998 m. paskelbtų knygoje *Pragaro vartai – Štuthofas*<sup>23</sup>. Neseniai pasirodė tik B. Sruogos Štuthofe rašytų laišku pluoštas<sup>24</sup>. Jo laiškuais–straipsniais „Teatro romantika“ ir „Tikroviškumas vaidybos mene“, anksčiau išverstais ir skirtais teatro tematikai, daugiausia rėmėsi teatrologai, analizuodami rašytojo laiškuose pateiktą poetinio romantinio ateities teatro viziją. Šie laiškuai ir dabar dažniausiai prisimenami arba rašytojo dramaturgijos tyrinėtojų, arba teatrologų (pavyzdžiui, naujausi Vitalijos Truskauskaitės<sup>25</sup> ir Rasos Vasinauskaitės<sup>26</sup> tekstai). Įdomu, kad teatrologai,

22 Stasys Yla, *Žmonės ir žvėrys Dievų miške*, Putnam: Immaculata, 1947, p. 383.

23 *Pragaro vartai – Štuthofas*, sudarė Alisa Rupšienė, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1998, p. 39–40, 55–58.

24 Balio Sruogos laiškuai Vandai Daugirdaitei–Sruogienei, Štuthofas, 1943–1945, in: *BSR* 17.2, p. 189–599 (<https://www.sruoga.lf.vu.lt/laiskai/public/?searchText=Vanda+Sruogien%C4%97>).

25 Vitalija Truskauskaitė, „Ateities teatro naratyvas Balio Sruogos laiškuose“, in: *Dialogas su Balio Sruoga apie ateities teatrą: mokslo straipsnių rinkinys*, sudarė Vitalija Truskauskaitė, Vilnius: Baltijos kopija, 2021, p. 20–31.

26 Rasa Vasinauskaitė, *(Ne)pilkoji zona: Lietuvių teatro kritika 1920–1980 m.*, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2023, p. 285–294.

remdamiesi B. Sruogos laiškais–straipsniais, dabar pabrėžia rašytojo iškeltą terapinę teatro misiją: ateities teatro paskirtis yra atgaivinti, o gal ir prikelti civilizacijos krizių ištiktą asmenį.

Neseniai Kaune, Vytauto Didžiojo universiteto Lietuvių išėivijos institute, vykusioje tarptautinėje tarpdisciplininėje konferencijoje „Egziliniai Štuthofio kalinių likimai“ aptartos buvusių nacių koncentracijos stovyklų, kartu ir Štuthofio, kalinių trauminės patirtys<sup>27</sup>. Tačiau pasigedau daugiau dėmesio kalinių egodokumentams, ypač laiškam, rašytiems Štuthofe, ar buvusių kalinių asmeninių archyvų, saugomų egzilyje, studijoms. Tik išsamiai išanalizavę archyvus galėtume pradėti galvoti ir apie skaitmeninę platformą, kurioje taptų pasiekiami visų lietuvių Štuthofio kalinių išlikę egodokumentai.

Man atrodo, kad į tyrinėjimus įtraukti buvusių kalinių, t. y. aukų, laiškus istorikai vengia dėl kelių priežasčių. Lagerio laiškų korpusas dėl nepalankių istorinių aplinkybių išliko nepilnas, o remiantis pavieniais laiškais ar išlikusiais jų fragmentais nesudėliojama vientisas buvusių istorinių įvykių vaizdas. Be to, aiškų, konkretų, nuoseklų pasakojimą, kokio tikėtusi istorikai, sumaišo lagerio laiškam būdinga Ezopo kalba, dėl kurios laišakai tampa literatūriški, juose dažnai pasitaiko tik tam tikrai grupei žmonių suprantamų perkeltinių prasmų, asociacijų, aliuzijų, užuominų, intertekstų.

Literatūrologai, tautosakininkai tyrinėjo Ezopo kalbos ypatybes sovietmečiu rašytuose egodokumentuose, tačiau nacmečiu rašyti lietuvių kacetininkų laišakai šiuo aspektu nėra tyrinėti, tik bendrai apžvelgti sruogistų. Tad tolesni tyrimai ateityje, ypač lyginamojo pobūdžio, manau, neišvengiami, būtini. Dabar jau pasiekama nemažai informacijos apie laiškus, rašytus iš Aušvico koncentracijos stovyklos. Pavyzdžiui, dr. Wojciechas Płosa išsamiai pristato nacių įkalintų asmenų egodokumentus, saugomus Aušvico muziejaus archyve<sup>28</sup>. Galima pamatyti, kaip atrodė daugiau nei dvidešimt išlikusių Ukrainoje gimusio, bet Lenkijoje nacių suimto Tadeuszo Korczowskio Aušvice parašytų laiškų, skirtų žmonai ir motinai. Nemažai sužinome ir apie kitus šiame koncentracijos lageryje rašytus paprastus ir kalinių piešiniais iliustruotus, net skaičiais koduotus laiškus, kalinių į laisvę sumaniai ir nelegaliai perdavinėtas slaptas žinutes<sup>29</sup>. Išleisti 1941–1942 m. rašyti buvusio Aušvico kalinio Ma-

27 Konferencija „Egziliniai Štuthofio kalinių likimai“, Prezidento Valdo Adamkaus biblioteka-muziejus, 2024-11-20 (<https://adamkuslibrary.lt/2024/11/20/konferencija-egziliniai-stuthofio-kaliniu-likimai>).

28 “On Auschwitz” (50): Official correspondence of Auschwitz prisoners, *Auschwitz Memorial / Miejsce Pamięci Auschwitz*, 2024-09-18 (<https://www.youtube.com/watch?v=KXAQA1bk2G0>).

29 “I have Been in the Concentration Camp Auschwitz Since June 14...”: Camp letters of Tadeusz Korczowski, translated by Beata Juszczyk, *Auschwitz-Birkenau State Museum* ([https://artsandculture.google.com/story/XQURKLLkMEw2Lg?hl=en&fbclid=IwY2xjawEW64VleHRuA2FlbQIxMAABHQGolh3U1sdxCThGOKO33qNnpLpHKG7pCYlyA1Y5mpNfrD4te2dJxnV20g\\_aem\\_\\_NuJWW80I4D\\_7IrqBymb6Q](https://artsandculture.google.com/story/XQURKLLkMEw2Lg?hl=en&fbclid=IwY2xjawEW64VleHRuA2FlbQIxMAABHQGolh3U1sdxCThGOKO33qNnpLpHKG7pCYlyA1Y5mpNfrD4te2dJxnV20g_aem__NuJWW80I4D_7IrqBymb6Q)).

riano Henryko Serejskio laišakai žmonai. Knygos pavadinimas – universali, visuose lagerio laiškuose kartojama Ezopo kalbos frazė „Esu sveikas ir jaučiuosi gerai“<sup>30</sup>.

Reikėtų pasiūlyti ir Lietuvoje šiuo populiariesniu, bet kartu labai daug informacijos perteikiančiu būdu – tinklalaidėmis ir vaizdo pasakojimais – pristatinėti Štuthofe kalėjusių lietuvių korespondenciją. Gerai žinomą ir puikiai dokumentuotą Štuthofa konclagerio istoriją (geriausias šios tyrimų krypties pavyzdys Lietuvoje – istoriko dr. Arūnio Bubnio darbai) patartina perpasakoti nauju rakursu. Reikėtų remtis išlikusia lietuvių (ypač svarbu tautinis, savasties, akcentas), bet ir kitų tautybių kalinių, esesininkų korespondencija (ne mažiau svarbu ir bendras kontekstas). Būtina egodokumentinį, t. y. kol kas tik istorijos paraštėse tebeglūdinį įvairiabalį pasakojimą apie Štuthofa konclagerį iškelti į dėmesio centrą – paversti ne atraminiu, o pagrindiniu šaltiniu. Lietuvoje panašių tyrimų jau imamas iš naujo permąstant Kauno geto istoriją. Manau, kad šiuo aspektu ypač sektinas istoriko prof. Nerijaus Šepečio ir dailėtyrininkės prof. Giedrės Jankevičiūtės pavyzdys<sup>31</sup>. Juo remiantis, dar reikėtų savęs paklausti, ar tikrai jau viskas padaryta tyrinėjant lietuvių Štuthofa konclagerio kalinių istoriją – ar egodokumentų visumos rekonstrukcijos kelias neatvertų naujų klodų.

Kita vertus, būtina pastebėti, kad darbas su nacmečiu parašytais lietuvių kaceitininkų lagerio laiškais nebūtų greitas. Pirmiausia juos reikėtų surinkti, registruoti – nežinoma, kiek jų išlikę, kiek dar įmanoma rasti privačiuose ir valstybiniuose Lietuvos ir pasaulio archyvuose. Tik tada galima pradėti kalbėti apie išsamų tokių laišku tyrimą, jų publikavimą.

*Kokie buvo Tavo pagrindiniai Štuthofa laiškų komentarų šaltiniai? Kokios laiškų komentavimo strategijos laikaisi – ar galėtum ją plačiau paaiškinti? Kaip formavosi Tavo komentaro suvokimas?*

Štuthofa laiškų pagrindiniai komentarų šaltiniai buvo šie: B. Sruogos ir kitų buvusių garbės kalinių memuaristika, jo likimo draugų atsiminimai apie rašytoją lageryje, V. Daugirdaitės–Sruogienės ir D. Sruogaitės atsiminimai, rašyti Lietuvoje ir

30 Marian Henryk Serejski, *“I Am Healthy and I Feel Fine”*. *The Auschwitz Letters of Marian Henryk Serejski*, edited by Krystyna Serejska Olszer, Auschwitz-Birkenau State Museum, 2010.

31 Kauno geto sunaikinimo 80-mečiui skirta paroda „Kauno getas: tikrovė ir atmintis“, parodos kuratoriai Giedrė Jankevičiūtė, Nerijus Šepetys, Istorinė Lietuvos Respublikos Prezidentūra Kaune, 2024-06-20–09-01 (<https://istorineprezidentura.lt/parodu-archyvas/kauno-geto-sunaikinimo-80-meciui-skirta-paroda-kauno-getas-tikrove-ir-atmintis>); Nerijus Šepetys, „Kauno geto istorijos supratimo problemos“, Giedrė Jankevičiūtė, „Kauno geto kasdienybės vizualinės reprezentacijos: tikrovė ir atmintis“ (<https://www.youtube.com/watch?v=cmcMrF8UetM>), žr. tarptautinė mokslinė konferencija „80-čiai metų nuo Kauno geto sunaikinimo praėjus – ką atsimename, ko pasimokėme“, Kaunas: Kauno IX forto muziejus, 2024-07-17–18 ([https://www.9fortomuziejus.lt/wp-content/uploads/2024/07/Konferencijos-programa\\_LT-1.pdf](https://www.9fortomuziejus.lt/wp-content/uploads/2024/07/Konferencijos-programa_LT-1.pdf)).

gyvenant emigracijoje, jo laišškai kitiems adresatams (Vladimirui Šilkarskiui, Marijai Krasauskaitei), V. Daugirdaitės–Sruogienės laišškai įvairiems gavėjams (Vincui Krėvei, V. Šilkarskiui, Mykolui Biržiškai, Petruui Kubiliūnui, Ignui Šeiniui) ir jai adresuoti įvairių asmenų (V. Šilkarskio, V. Krėvės, I. Šeinius) laišškai. Rengdama komentarus pasitelkiau ir Štuthofe parašytą B. Sruogos kūrinių rankraščius.

Mano laiškų komentavimo būdas susijęs su pastanga parodyti laišką ir visą jį supančią, su jo turiniu ir minimomis realijomis susijusią kontekstinę medžiagą. Man svarbu užčiuopti sąsajas tarp skirtingų egodokumentų, išryškinti juos siejančias temas gaires, parodyti bendrus leitmotyvus ir panašius motyvus. Kitaip sakant, rūpi tarptekstinės jungtys. Per komentarą siekiu skaitytoją nuvesti ir į kitus tuo laiku parašytus, tematiškai susijusius, tas pačias problemas gvildenančius tekstus, kad būtų galima pajusti, kuo jie panašūs, kuo skiriasi, kokių naujų aspektų atveria. Pavyzdžiui, ir laiškuose, ir memuaristikoje užsimenama, kaip lageryje sutiktos didžiosios metų, tautinės ir religinės šventės (Velykos, Kūčios, Kalėdos, Sekminės, Vėlinės, Vasario 16-oji, Šv. Kazimiero diena), kaip bendrai ir individualiai joms ruošiasi, kaip keltasi iš vienu barakų į kitus, iš senojo lagerio į naująjį, kaip keitėsi kalinių padėtis (nuo kalinių darbo vergų iki politinių ir garbės kalinių), kokios epidemijos (vidurių cholera, dėmėtoji šiltinė) siautė, dėl ko skelbti karantinai, kokie nauji lietuviai kaliniai atsirado lageryje, kaip reaguota į nuolat kurstytas greito išlaisvinimo viltis ir jų žlugimą.

Komentarų rašymas nėra formalizuotas, įspraustas į taisykles ar lenteles. Tai visada gana laisvas, asociacijomis paremtas konkrečios situacijos aiškinimas. Sutinku, dėl to jis subjektyvesnis, galbūt formuoja skaitytojų nuomonę. Bet esu įsitikinusi, kad geriau komentaras, parašytas dalykininko, įsigilinusio į tą sritį, matančio tarptekstinius ryšius, negu apskritai jokie paaiškinimai.

Pagaliau skaitytojais nėra įpareigoti skaityti dalykinių komentarų. Medžiagą jie gali aiškinti ir individualiai. Komentarai tėra papildoma medžiaga, kuria siekta išplėsti ir pagilinti laiško supratimą. Bet juos galima ir suskliausti, jie nėra privalomi. Reikėtų priminti, kad B. Sruogos *Raštai* ilgai neturėjo tyrėjo, kuris plačiau, remdamasis paveldo visuma, aiškintų publikuotą medžiagą. O A. Samulionio, B. Sruogos *Raštų* iniciatoriaus, sumanymas ir buvo toks – publikuoti ne tik rašytojo palikimą, bet ir pateikti kuo išsamesnę paaiškinimų medžiagą.

*Ką B. Sruogos laiškam duoda V. Daugirdaitės–Sruogienės, šių laiškų adresatės, komentarai? Kaip skirtųsi laiškų suvokimas, jei jos paaiškinimų nebūtų?*

Pastaruoju metu, o ir per šį seminarą tenka išgirsti nemažai pareiškimų, kad rašytojo egodokumentų neturėtų rengti jo giminaičiai, artimieji. Manau, kad situacijos gali būti nevienareikšmės. Esu tikra, kad B. Sruogai ši išlyga netaikytina. Paaiškinsiu, kodėl taip manau.

Pirmoji B. Sruogos Štuthofe parašytų laiškų rengėja buvo rašytojo žmona. Ji dar XX a. septintajame dešimtmetyje į lietuvių kalbą išvertė vokiškai parašytus vyro laiškus, fragmentus paskui skelbė ir kultūrinėje spaudoje, ir savo parengtoje atsiminimų apie vyrą knygoje. Jos atlikti B. Sruogos Štuthofe parašytų laiškų vertimai publikuoti 2014 m. žurnale *Metai* (esu šios publikacijos rengėja). Pirmasis jos vertimas buvo pažodinis, ypač svarbus dėl ypatingo santykio su objektu. Rašytojo žmona, tapusi ir vertėja, pateikė laiškų komentarų ir pastabų – sugebėjo išlikti ne tik jautri, bet ir objektyvi. Vyro laiškus, gautus iš Štuthofa, V. Daugirdaitė-Sruogienė vertė sulaukusi garbingo amžiaus, sunkiai sirgdama, varginama kataraktos, dėl šios ligos vertime liko praleistų vietų, jas reikėjo patikslinti. Svarbu pabrėžti, kad tik žmonos dėka turime ne vien Štuthofa vokiečių kalba parašytų B. Sruogos laiškų vertimą, bet ir autografus, kuriuos ji, paprašyta A. Samulionio, sutiko iš JAV persiųsti į Lietuvą. Čikagoje įsikūrusiam Balzeko lietuvių kultūros muziejui V. Daugirdaitė-Sruogienė perdavė ir visus išsaugotus Štuthofa laiškų vokus. Tik jos rūpesčiu šiandien turime išlikusį B. Sruogos Štuthofa laiškų pluoštą. O pirmasis jos vertimas paskatino šio darbo imtis ir kitus vertėjus – Vytautą Petrauską, Vytautą Kubilių, Bronį Savukyną. Jei rašytojo žmona nebūtų norėjusi turėti išverstus vyro laiškus, kažin ar apie tai apskritai būtų buvę pagalvota.

Rengiant laiškus man visų pirma labai svarbu atskleisti abiejų susirašinėjančių pusių emocinį santykį, psichologinę būseną, bendrus išgyvenimus, empatiją, vieno rūpestį kitu. Išliko nedaug vyro ir žmonos laiškų, kuriuos galima susieti. Didžioji dalis V. Daugirdaitės-Sruogienės laiškų visai be datų, apie laiškų rašymo laikotarpį galima spręsti tik iš turinio, aprašomų realiųjų, pateiktų užuominų. Tačiau tie, kuriuos pavyko susieti, manau, tikslą pasiekė. Tokių norėčiau išskirti keletą. Tai laišškai, kuriuose apmąstoma tėvystės ir motinystės patirtis, panašūs išgyvenimai, abejonės ir nerimas auginant dukrą, kartu ruošiantis į kelionę po Vakarų Europą, išgyvenant kūrybos džiaugsmus ir aklavietes. Skaudžiausias pavyzdys – 1945 m. gruodį kalinius žadėta paleisti. Tada Štuthofa tremtinių viltingai laukta Greifvalde prie skurdaus, bet jaukaus emigrantų Kūčių stalo, turėjusio suvienyti, tapti ypatingo susitikimo vieta (šie laiškų fragmentai pateikiami tomo atvarte).

V. Daugirdaitės-Sruogienės pastabos svarbios ir kaip paaiškinimai, patikslinimai, papildymai. Jei jų nebūtų, laiškas netektų bendrai išgyvento laiko paliudijimo – unikalaus sąskambio iš praeities. Tokio autentiško komentaro negali atstoti jokie paaiškinimai. Labai nedaug laiškų rinkinių turi tokią svarbią papildomą medžiagą, todėl ji, mano manymu, praturtina, pagilina laiško supratimą. Jei tokios medžiagos neskelbtume kartu su B. Sruogos laiškais, jie netektų svarbaus prasminio akcento. Patikslinčiau: jei šiuos laiškus rengčiau iš naujo, būtent šiuo aspektu nieko nekeisčiau.

*Susirašinėjimas su V. Daugirdaite-Sruogiene apima dvi raštų knygas. Jis esmės baigiasi Štuthofa laiškais. Iš laiko po Štuthofa yra tik du. Ar B. Sruoga tik tiek jų ir parašė, ar jie yra dingę?*

B. Sruogos laiškyne nėra nė vieno laiškų rinkinio, kuris būtų išlikęs visas ir vienisas. Poveidybinių laiškų rašytojo žmonai rinkinys taip pat nepilnas – jame labai daug ertmių, kurių kol kas nėra galimybės užpildyti. Matyti, kad išliko nedaug laiškų, kuriuose atsispindi laimingiausias rašytojo šeimos gyvenimo etapas Kaune, dėstytojaujant Lietuvos universitete, atostogaujant žmonos tėviškėje Būgiuose ar laiką leidžiant gimtinėje – Baibokuose. Neiškilo laiškų, raštų per pirmąją sovietinę okupaciją (1940–1941) ir nacmečio pradžioje (1941–1942). Pokariu valdžia draudė susirašinėti su Vakaraais, kur gyveno rašytojo žmona. Išliko tik du slapta per rankas perduoti poetiniai tekstai, nors esama liudijimų, kad abi pusės ieškojo įvairių galimybių ir bandė susisiekti laiškais, bet nesėkmingai. Paradoksalu, kad išliko net daugiau Štuthofa paraštų laiškų, kuriuos išsaugojo rašytojo žmona JAV, o nukritus geležinei uždangai persiuntė į Lietuvą.

B. Sruogos laišškai, rašyti tarpukario Lietuvoje, buvo saugūs tol, kol buvo rašytojo žmonos žinioje, Kaune, šeimos namuose. Sruogų šeimai 1940 m. persikrausčius į Vilnių, rašytojo laišškai atsidūrė svetimų žmonių – namo nuomininkų – rankose, nebuvo saugomi, branginami. Smalsūs skaitytojai juos išmaišė, perdėliojo, dalį pradangino. Po B. Sruogos mirties jau smarkiai nukentėjęs ir nubyrėjęs laiškų rinkinys atskiromis dalimis, nepasigilinus, kaip jos tarpusavyje chronologiškai ir semantiškai susijusios, perduotas įvairioms Lietuvos atminties institucijoms. Pavyzdžiui, vieno laiško atskiri lapai ar atvirlaiškį sudarantys atvirukai gali būti saugomi ir Lietuvos literatūros ir tautosakos instituto Bibliotekos rankraštyne, ir Lietuvos centriniam valstybės archyve, ir Šiaulių „Aušros“ muziejuje, ir Maironio lietuvių literatūros muziejuje, ir Balio ir Vandos Sruogų namuose-muziejuje. Juos susieti padeda tik geras įsigilinimas į turinį, įdėmus perskaitymas.

Iš B. Sruogos memuarų matyti, kad, ginčijantis su SS feldfobelium, lagerio cenzoriumi A. Platzu nemažai rašytojo laiškų išmesta: „Mažiausia kas jam laiške nepatiko, tuoj – blinkt – laišką į krepšį – ir po visam.“<sup>32</sup> Spėtina, kad B. Sruogos laišškai buvo konotuoti, stilistiškai žymėti, todėl neatitiko lagerio taisyklių, piktino cenzorių.

B. Sruogos laiškyneas, sprendžiant iš išlikusių jam adresuotų laiškų, buvo didžiulis. Deja, dėl nepalankių istorinių aplinkybių, ypač Pirmojo ir Antrojo pasaulinių karų, okupacinių režimų, išliko ne visi rašytojo laišškai. Kaip minėjau, iš įvairių Lietuvos ir pasaulio (ypač Rusijos ir JAV) atminties institucijų jų surinkta beveik 2 000. Sudarytas išsamus registras, jis, savaime suprantama, nėra baigtinis, bet gana gerai atspindi dabartinę laiškyno situaciją. Jei pasirodo laiškų, kurie iš privačių

32 Balys Sruoga, *Dievų miškas*, p. 280.



archyvų patenka į aukcionus, registro duomenys atnaujinami (kol kas Maironio lietuvių literatūros muziejui už 200 eurų parduotas vienas B. Sruogos atvirlaiškis Kiprui Petrauskui – anksčiau nebuvo fiksuotas susirašinėjimo su šiuo asmeniu faktas). Kol ateis eilė paskutiniam B. Sruogos laiškų tomui (įvairiems asmenims ir institucijoms), medžiaga dar gali nežymiai pasipildyti.

*Ar keitėsi laiško kaip žanro, kaip bendravimo formos suvokimas, rengiant 17 tomo pirmąją ir antrąją knygą? Jeigu keitėsi, tai kaip? Ar kito Tavo požiūris į patį B. Sruogą?*

Didesnį skirtumą galima užčiuopti lyginant laiškų *Raštų* 16 ir 17 tomus. Rengdama B. Sruogos laiškus jaunystės bičiulei Valerijai Čiurlionytei, neradau išlikusių jam adresuotų jos laiškų. Maironio lietuvių literatūros muziejuje saugomas tik vienas pažeistas V. Čiurlionytės atvirlaiškis B. Sruogai. Jis liudija vykus pokalbį laiškais, tačiau to nebeįmanoma atkurti. Rengiant 17 tomą, laiškų dialogo, kad ir minimalaus, galimybė buvo, todėl stengiausi parodyti išlikusius laiškus juos susiedama – norėjau, kad būtų girdimas ne tik adresanto, bet ir adresato balsas. Dabar rengiu 18 tomą, kuriame bus parodytas beveik visas brolių Balio ir Juozapo Sruogų susirašinėjimas. Taigi palaiapsniui kinta ir laiško supratimas: nuo vienbalsio iki dvibalsio, nuo dvibalsio iki daugiabalsio. Rengiant egodokumentus, man tapo labai svarbūs laiškų tarpusavio ryšiai – kaip laiškai (ir žmonių balsai) vienas kitą papildo, paaiškina, pratęsia. Svarbios ir laiškuose atsiskleidžiančios asmenų būsenos, iš jų išryškėjantys žmonių santykiai.

Kiekviename laiškų tome vis kitaip atsiskleidžia ir B. Sruogos asmenybė. Jaunystės laiškuose studijų Rusijoje bičiulei V. Čiurlionytei jis pasirodo kaip besiblaškantį nelaimingą įsimylėjęlis. O laiškuose būsimai žmonai tai sumanus, atkaklus, ambicingas, savarankiškas jaunuolis. Šiame laiškų tome B. Sruoga atsiskleidžia kaip vedęs vyras, tėvas – šeimos žmogus. Iš laiškų matomi artimųjų – žmonos, vyro, dukters – santykiai, ypač jaudinantys paprastumu, nuoširdumu, rūpesčiu.

Laiškuose B. Sruoga dažnai apmąsto tėvystės patirtį. Stebėdamas mažytę dukrą, švelniai, maloniai jo vadinamą Dalyte, Dalele, Daliuku, Daliukėliu, Daliučiu, Dalužiu, jis aprašo, ką ji, leisdama vasaras pas senelį Būgiuose, veikia, ką išgyvena, apibūdina, kuo yra savita. B. Sruogos laiškuose atsispindi jauki kasdienybė Būgiuose, ūkio darbai, kuriuos jis atlieka kartu su dukra. Laiškai liudija tėvo pastabumą, jautrumą, dėmesingumą ir meilę dukrai. Iš V. Daugirdaitės-Sruogienės laiškų, adresuotų B. Sruogai, galima pastebėti, kad dukra stiprina vyro ir žmonos ryšį.

Atsidūręs Štuthofe, B. Sruoga išliko rūpestingas ir mylintis tėvas, nuolat klausinėjo žmonos, kaip sekasi dukrai. Rūpinosi dukters ateitimi, ypač studijų planais. Patarė nesirinkti specialybės, kol vyksta karas, nurodė, ką, jo manymu, būtų prasmingiausia veikti. B. Sruoga skatino dukrą savarankiškai lavintis – skaityti knygas, mokytis užsienio kalbų.

Povedybiniai rašytojo laišakai išties stebina, nes juntame, kad B. Sruoga, bohemikas, klajūnas, studijų metais išvaikščiojęs Kaukazo kalnus ir Bavarijos Alpes, nurimo, save ir kūrybinį įkvėpimą atrado ne pasaulio toliuose, o žmonos tėviškėje – Būgiuose, kur parašė svarbiausius savo draminius kūrinis. Būgiuose rašytojas jautė ramybę, dvasios pilnatvę, sielos pakylėjimą, išgyveno gamtos grožio, vasariškų kvapų, tylos ir nostalgijos sužadintą įkvėpimą.

B. Sruoga – jau nebe studentas, laikraščio redaktorius, o Lietuvos universiteto dėstytojas, kurio mokymo metodas pranoko laiką. Šiandien sakytume, kad tai – konkrečios aplinkos (Europos šalių, miestų, kalnų) patyrimo praturtintas pažinimas. Jis – nenustygstantis keliautojas, sumanus, išradingas, praktiškas ekskursijų organizatorius, įveikęs aukščiausias Alpių viršukalnes.

Jaunystėje išėjęs Jurgio Baltrušaičio filosofinių idėjų mokyklą, B. Sruoga daugeliui į emigraciją pasitraukusių žmonių tapo ne tik dalyko (teatologijos), bet ir gyvenimo mokytoju. Iš lagerio rašytuose laiškuose dukrai pradėjęs diegti teatro estetikos pagrindus, iš tiesų mokė ją moraliai ir sąžiningai gyventi. Rašytojas, remdamasis lagerį pasiekdavusia lietuviška spauda, sekė ir domėjosi mokinių, ypač Jurgio Blekaičio, Vytauto Aleksandro Jonyno, Vinco Adomėno, Eugenijaus Matuzevičiaus, pasiekimais teatro srityje. Emigracijoje atsidūrus V. Krėvei, M. Krausauskaitei, V. Šilkarskiui, tapo jų dvasiniu ramsčiu. B. Sruoga skatino pakylėti širdį aukštyn – išverti neramius laikus, neprarasti tikėjimo geresne ateitimi, kai bus išlaisvinta tėvynė.

Šiuose laiškuose B. Sruoga – nacistinio ir sovietinio režimų auka, bet kartu ir nenugalėta asmenybė. Neatsitiktinai jis save apibūdino kaip Don Kichotą – „tikrą romantiką“, „nepataisomą idealistą“. Iš jo iki šiol mokomės optimizmo, vilties, drąsos, stiprybės, orumo, gyvenimo geismo. B. Sruogos pasirinktas įvaizdis tikslingas – tai kovotojo su nenugalimomis kliūtimis, realistine, pragmatiška ir nužmoginančia lagerio aplinka simbolis.

*Kaip atrodo B. Sruogos laišakai kitų lietuvių Štuthof kalinių kontekste ir bendroje Štuthof egodokumentikos panoramoje? Gal turi ateities planų, ar būtų galima atskirti jo atvejį sieti su tam tikra istorine laiškų visuma?*

B. Sruogos laiškų, parašytų Štuthofe, išliko daugiausia, jie skaitytojams ir tyrinėtojams dabar, manau, pasiekiami geriausiai – knygos pavidalu ir skaitmeniniame archyve. Kitų buvusių Štuthof kalinių laiškų publikacijų, matyt, dar teks neturmpai palaukti. Iš jau publikuotų fragmentų aiškėja ir keli Štuthof laiškamis bendri dalykai. Pirmiausia tai pasikartojanti tematika, išsakant rūpestį dėl artimųjų ateities, bandant išsklaidyti jų nerimą dėl gyvenimo lageryje sąlygų ir sveikatos, tikintis greitai susitikti. Ypač kontrastingai nuskamba nekaltumo, naudingumo tėvynei ir

betikslis, beprasmiškas buvimas lageryje leitmotyvas, nuolat aidi prašymas atsiųsti maisto, daiktų, girdimos padėkos už gautus lauktus siuntinius. Lagerio laiškam būdinga ir panaši raiška, ypač rašymas tarp eilučių, perkeltinės reikšmės, kurias laiško skaitytojai turi atspėti, numanyti, nujausti.

Nėra nei leidinio, nei duomenyno, kur būtų publikuoti visi išlikę Štuthofe kalėjusių 46 Lietuvos šviesuolių egodokumentai. Šią problemą artimiausiu metu reikėtų bent pradėti spręsti. Jungtinių Amerikos Valstijų Holokausto atminties muziejaus<sup>33</sup> duomenyne<sup>34</sup> galima rasti buvusių Štuthofe kalinių lietuvių formalius duomenis<sup>35</sup> – asmenvardžius, gimimo ir mirties datas, kalinių numerius, kalinių kortelių atvaizdus. Jame paskelbta jau nemažai kitų tautybių asmenų, kalėjusių įvairiose nacių įsteigtose koncentracijos stovyklose, tarp jų ir Štuthofe, laišku<sup>36</sup>, memuarų<sup>37</sup>, dienoraščių<sup>38</sup>. Pasiekiami šių egodokumentų atvaizdai. Galima pamatyti, kaip atrodė nacmečio lagerio laišakai, ant kokių blankų, popierių jie buvo rašomi, kaip cenzūruoti, kokiuose vokuose, kokiais adresais ir su kokiais lagerio spaudais išsiųsti. Be to, pateikti išsamūs šių laišku aprašai, pasirūpinta net ir perrašais, vertimais į anglų kalbą. Labai norėtusi, kad išsamesni duomenys apie buvusius garbės kalinius iš Lietuvos pasiektų ir kuriamą bei plečiamą pasaulinį Holokausto atminčiai skirtą skaitmeninį tinklą. Tik turint prieigą prie visų nacmečiu parašytų egodokumentų būtų galima daryti konkretesnes išvadas, atlikti išsamesnius lyginamuosius tyrimus.

Pati neseniai ėmiau lyginti B. Sruogos ir vokiečių teisininko, buvusio nacional-socialistų partijos nario Carlo Schmitto žmonai Duschai iš amerikiečių internuotųjų asmenų stovyklos rašytus (dabar jau publikuotus) laiškus<sup>39</sup>. Esu dėkinga šią galimybę palyginti netikėtai pasiūliusiam istorikui prof. N. Šepečiui. Tokių kelių minėtasis duomenynas atveria kur kas daugiau.

33 *United States Holocaust Memorial Museum* (toliau – USHMM) (<https://www.ushmm.org>).

34 *Holocaust Survivors and Victims Database*, USHMM ([https://www.ushmm.org/online/hsv/person\\_advance\\_search.php](https://www.ushmm.org/online/hsv/person_advance_search.php)).

35 „Balys Sruoga“, žr. *Holocaust Survivors and Victims Database*, USHMM ([https://www.ushmm.org/online/hsv/person\\_view.php?PersonId=8301712](https://www.ushmm.org/online/hsv/person_view.php?PersonId=8301712)).

36 „Letters“, USHMM ([https://collections.ushmm.org/search/?f%5Brecord\\_type\\_facet%5D%5B%5D=Document&q=Letters](https://collections.ushmm.org/search/?f%5Brecord_type_facet%5D%5B%5D=Document&q=Letters)).

37 „Memoirs“, USHMM ([https://collections.ushmm.org/search/?f%5Bavailability%5D%5B%5D=transcript&f%5Bavailability%5D%5B%5D=digitized&f%5Brecord\\_type\\_facet%5D%5B%5D=Document&q=Memoirs&search\\_field=all\\_fields](https://collections.ushmm.org/search/?f%5Bavailability%5D%5B%5D=transcript&f%5Bavailability%5D%5B%5D=digitized&f%5Brecord_type_facet%5D%5B%5D=Document&q=Memoirs&search_field=all_fields)).

Pasiekiamos tik žinios apie B. Sruogos memuarų vertimus į anglų ir lenkų kalbas, žr. Balys Sruoga, *Forest of the gods: memoirs*, translated from Lithuanian into English by Aušrinė Byla, Vilnius: Vaga, 1996, USHMM (<https://collections.ushmm.org/search/catalog/bib45060>); Balis Sruoga, *Las bogów*, iš rusų kalbos į lenkų kalbą išvertė Stanisław Majewski (<https://collections.ushmm.org/search/catalog/bib27891>).

38 „Diaries“, USHMM ([https://collections.ushmm.org/search/?f\[browse\]\[\]=diaries](https://collections.ushmm.org/search/?f[browse][]=diaries)).

39 Carl Schmitt, Duschka Schmitt, *Briefwechsel 1923 bis 1950*, Hgg. von Martin Tielke, Duncker & Humblot, 2020.

Manau, kad dabar ypač perspektyvūs būtų du tyrinėjimo keliai – lyginti nacmečiu parašytus laiškus ir įtraukti parengtą lietuvišką medžiagą į pasaulinius tinklus (tokį projektą ateityje matyčiau kaip tarpinstitucinį, tarpdisciplininį ir tarptautinį). Taigi šiais aspektais nacmečiu lietuvių kalinių rašytų laiškų tyrinėjimai tik prasideda.

*Ką Tau, Neringa, duoda istoriko dr. Arūno Bubnio Štuthofo dokumentacijos tyrimas?*

A. Bubnio, nacmečio Lietuvoje specialisto, atlikti Štuthofo koncentracijos lagerio tyrinėjimai man ypatingi dėl juos vykdant įgytos unikalios patirties. Visų pirma, jie atlikti Štuthofo lagerio muziejaus archyve, įkurtame buvusios komendantūros pastate, kur sukaupta daug dokumentikos, liudijančios nacių nusikaltimus. Galima įsivaizduoti, kad, ilgesnį laiką praleidus tame pastate, sąmonė lieka ne mažiau paveikta nei išaiškinus naujus faktus. Kasdien dirbdamas su komendantūros pastate saugomomis bylomis, matyt, negali neprisiminti ir tų scenų, kurios aprašytos buvusių kalinių memuaristikoje: nuo komendantūros ir administracijos namų raudono mūro statybos iki visos lagerio paslaptis sugėrusios ir tebesaugančios raštinės, po kurią vaikščiojo visa lagerio valdžia, priimdavusi žiauriausius sprendimus. O naujų atradimų A. Bubnio knygoje nemažai. Svarbiausia – pirmą kartą paviėšinti visų lietuvių, 1942–1945 m. kalėjusių Štuthofe, sąrašai.

Man, kaip sruogistei, ypač svarbu, kad kolegos istoriko knygoje paminėtas iki šiol neskelbtas su B. Sruoga susijęs svarbus faktas. Atsiminimuose apie B. Sruogą teigiama, kad jis, dirbdamas lagerio raštinėje, ne vienam kaliniui padėjo išvengti mirties: „Vyriausias šreiberis Sruoga lageryje buvo apsukrus vyras. Mes jautėme, kad jis kartais kalinių sąrašus sumaklina, kad net vokiečiai negali susigaudyti, koks kalinys dar gyvas, o kas išrūkęs pro krematoriumo kamina.“<sup>40</sup> A. Bubnio parengtoje knygoje pateiktas konkretus liudijimas, neįtrauktas į atsiminimų apie rašytoją knygas. Tai autoriui suteikta antinacinio pasipriešinimo dalyvio, buvusio Štuthofo kalinio Jono Pajaujo informacija:

1943 m. gruodžio mėn. Kauno gestapas suėmė slapto „Lietuvių fronto biuletenio“ techninį redaktorių VDU studentą Joną Pajaujį ir dar keturis antinacinio pagrindžio dalyvius, VDU studentus – Klemensą Gumauską, Joną Bacevičių, Praną Dūdą, VDU asistentą Izidorių Mališką. Kitą dieną jie išvežti į Štuthofą, kur atsidūrė gegužės mėn. Penki lietuvių rezistentai iš pradžių buvo uždaryti į karcerį (paprastai čia buvo kalinami asmenys, pasmerkti mirčiai). J. Pajaujo nuomone, nuo mirties juos išgelbėjo rašytojas Balys Sruoga, dirbęs kanceliarijoje ir sunaikinęs gestapo lydraštį.<sup>41</sup>

40 Juozas Putinas, „Žmogus dievų miške“, in: *Balys Didysis*, sudarė ir redagavo Reda Pabarčienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1997, p. 313.

41 Arūnas Bubnys, *Lietuviai Štuthofo koncentracijos stovykloje 1942–1945 metais*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2023, p. 73–74.

Kaip rodo šis faktas, A. Bubnio medžiaga rinkta ne vien iš Štuthofio komendantūros pastate saugomų dokumentų, bet, svarbiausia, ir iš dar gyvų liudytojų. Su prantu, kaip svarbu išgirsti autentiškus buvusių Štuthofio garbės kalinių – Mykolo Pečeliūno, Pilypo Naručio, Leono Puskunigio – balsus, pamatyti pačius asmenis. Reikia paminėti, kad į Štuthofio lagerio tyrinėjimus, kurie tęsiasi iki šiol, A. Bubnys ir įsitraukė M. Pečeliūno paskatintas ir padrąsintas. Taigi susitikimas buvo ne tik įsimintinas, bet ir lemtingas. Tada supranti, kad istorija yra ne tik aprašyta, bet ir apčiuopiama, gyva. Prisimenu, kaip man pačiai anksčiau, dar rašant disertaciją, buvo svarbu kas savaitę telefono ragelyje išgirsti B. Sruogos, Lietuvos įkaito, dukters Dalios balsą. Paskambinusi ragindavo greičiau, atidėjus kitus, ne tokius skubius darbus, leisti į laiškų kelionę, kol joje dar yra bendrakeleivių, galinčių atsakyti nors į vieną užduotą klausimą.

A. Bubnio tyrinėjimai atveria išsamų praeities vaizdą – jis tarsi priartinamas. O jo knyga leidžia įsivaizduoti, koks iš tiesų buvo kalinių gyvenimas Štuthofe, kokia lagerio aplinka, kas, kada ir už ką ten patekdavo. Perskaičius istorinį dokumentinį, kartu ir kontekstinį tyrimą, B. Sruogos laišakai tampa geriau paaiškinami ir lengviau suprantami.

Mano parengtus B. Sruogos laiškus, rašytus Štuthofe, ir A. Bubnio knygą apie Štuthofą suartina bendra tematika, jų puslapiuose pasirodančios asmenybės ir laiko dvasia – neatsitiktinai tarp šių knygų, mano nuomone, užsimezga prasmingas dialogas, draugiškas pašnekesys. Todėl rekomenduoju jas skaityti kartu.

### *Kokių dar laiškų knygų galima laukti ateityje?*

Ateityje dar bus išleistos kelios B. Sruogos laiškų publikacijos – *Raštų* 18 ir 19 tomai. Reikės paskelbti B. Sruogos 1915–1947 m. rašytus laiškus broliui diplomatai J. Sruogai. Išlikę nemažai brolio laiškų, todėl bus skelbiamas laiškų dialogas. Šiuo aspektu šis leidinys, jau rengiamas, bus išskirtinis. Rašytojo epistoliume nėra daugiau rinkinių, kur būtų išlikęs nuoseklus abiejų korespondentų susirašinėjimas. *Raštų* 19 tomas turėtų būti skirtas B. Sruogos laiškamis įvairiems asmenims ir institucijoms. Tai didžiausias rašytojo laiškų rinkinys, todėl, manau, bus leidžiamas dviem knygomis. B. Sruogos laiškų *Raštus* turėtų užbaigti šių laiškų indeksas. S. Becketto laiškų indeksas yra interaktyvus ir paskelbtas skaitmeniniu pavidalu – turime puikų pavyzdį, kuriuo galima sekti.

B. Sruogos *Raštai* nesibaigs laiškų publikacijomis. Šį darbą dar turėtų pratęsti neišleista rašytojo publicistika, paskaitos, užrašų knygelės ir įvairenybės, kurioms reikėtų dar bent dešimties tomų. Jie ir pabaigtų didįjį A. Samulionio projektą, sėkmingai vykdomą jau beveik trisdešimt metų. Spėtina, kad darbo liks ir būsimai mokslininkų kartai. Jiems galėčiau perduoti, ką man, tik pradedančiai rengėjai ir

tyrėjai, buvo sakiusi redaktorė D. Linčiuvienė, ką pati, jau jai išėjus, šiemet išgyvenau ir supratau: *Rašty*, kaip ir laiškų, nepasirenki – jie tave ištinka.

*Iš kur kyla laiškų galia taip pritraukti tyrėją? Ar galėtum bent kiek paaiškinti darbo su laiškais žavesį ir patrauklumą?*

B. Sruogos dukra mėgo kartoti pabudusios atminties, nors kartais ir skylėtos, metaforą: „[T]arsi archeologinę iškaseną randi kokio puodo ar įrankio dalį, ir jau įmanoma atkurti pirmąją jo būseną...“<sup>42</sup> Manau, kad dabar galiu suprasti šiuos jos žodžius. Dirbant su egodokumentais, man įdomiausia ir mįslingiausia yra jų „archeologija“ – bandymas atkurti ir perskaityti laiko, dažnai ir gamtos stichijų pažeistus, išbarstytus laiškų rinkinius, pastanga surasti juos siejančias gijas. Pavieniai laišakai reikšmingi savaip, o susieti į visumą jie prabyla kitaip. Todėl didžiausias žavesys – kai prieš akis ilgus metus iš smulkučių detalių dėliota mozaika atsiveria visa, kai pirma buvęs blankus paveikslas su ištrupėjusiomis ertmelėmis ilgainiui išryškėja, pasipildo naujomis detalėmis, kartu įgydamas daugiau naujų atspalvių ir niuansų. Šis rezultatas labiausiai ir džiugina.

*Širdingai dėkoju už pokalbį ir linkiu didžiausios sėkmės darbuose.*

.....  
42 Dalia Sruogaitė, *Atminties archeologija*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2012, p. 222.